

Programmainformatie

Johann Sebastian Bach

Hohe Messe

Utrechts Studenten Koor & Orkest
zomer 2018

Programmainformatie 2e jaargang, nr. 3

Uitgave van het Utrechts Studenten Koor en Orkest

Auteurs | Cornelis Bouter, Dion Hartmann, Sierk IJsselstein Mulder, Stijn Bruning

Lay-out | Merel Derkx, Stijn Bruning

De Pico (programmainformatiecommissie) bestaat uit:

Sierk IJsselstein Mulder (voorzitter)

Bas Roetman

Cornelis Bouter

Davin Mosterd

Dion Hartmann

Maaïke van der Wel

Merel Derkx

Michael Huijbregts

Nina Maas

Stijn Bruning

Johann Sebastian Bach

Johann Sebastian Bach (1685-1750) wordt tegenwoordig gezien als een van de grootste componisten aller tijden. In zijn eigen tijd echter was hij bij het grote publiek voornamelijk bekend als virtuoos organist. Na zijn dood waren zijn vocale composities dan ook niet bijzonder populair, totdat zijn werk in de 19e eeuw werd herontdekt (voornamelijk door Felix Mendelssohn).

Bach begon zijn carrière als organist, onder andere in Weimar. Vanaf 1717 werkte hij aan het hof van Köthen, waar hij zich toedeed op het componeren en uitvoeren van wereldlijke instrumentale muziek (bijvoorbeeld de Brandenburgse Concerten), omdat de calvinistische kerk daar geen behoefte had aan orgelspel.

In 1723 werd hij cantor van de Thomaskirche te Leipzig, een positie die hij tot het einde van zijn leven zou bekleden. Gedurende zijn eerste jaren in Leipzig componeerde hij vooral vocale muziek: hij produceerde vier jaargangen aan cantates (één voor elke zondag) en de Johannes- en Matthäus-Passion. Later hield hij zich ook bezig met het uitvoeren van de muziek van zijn tijdgenoten.

Tegen het eind van zijn leven richtte Bach zich op het voltooien van grootschalige composities als *Das Wohltemperierte Klavier*, *Die Kunst der Fuge* en natuurlijk de *Hohe Messe*. Uiteindelijk werd hij blind en overleed hij kort na een mislukte oogoperatie.

Bach was een zeer gelovig man en hij stelde zichzelf en zijn muziek dan ook in dienst van God. Onder veel van zijn werken (voornamelijk bij de cantates) staat het onderschrift 'SDG': *Soli Deo Gloria* (alleen aan God de eer). Hij gebruikte deze letters (Es-D-G) ook als akkoord in zijn muziek, bijvoorbeeld in de eerste maat van het openingskoor van de *Johannes-Passion*.

Geschiedenis van de Hohe Messe

De Hohe Messe, gecomponeerd in de jaren 1748-1749, is het laatste grote werk dat door Johann Sebastian Bach is geschreven. De meeste composities van Bach zijn gebruiksmuziek (opdrachtcomposities voor kerkdiensten, koninklijke huldigingen e.d.), maar in de oude Bach ontwaakte de vrije kunstenaar. Dat is opmerkelijk, want het werd pas in de romantiek gebruikelijk voor componisten om te scheppen vanuit een innerlijke impuls in plaats van een externe gelegenheid of opdracht. Bach richtte zich in zijn latere leven op grotere werken, zoals de Kunst der Fuge (een doorlopende reeks van canons en fuga's over hetzelfde thema). In deze werken worden de wonderlijke compositietechnieken van Bach op bijna encyclopedische wijze tentoongesteld.

Bach merkte dat zijn ingewikkelde polyfone muziek die hij in zijn cantates gebruikte, uit de mode raakte. Daarom verwerkte hij ook moderne invloeden in de Hohe Messe, zoals goed terug te horen is in de delen *Christe eleison*, *Et incarnatus* en *Benedictus*. Misschien voelde Bach aan dat zijn tijdperk ten einde liep en nam hij daarom de taak op zich om als encyclopedist *avant-la-lettre* een testament achter te laten. Koos Bach, bewust van de tijdgebondenheid van de teksten van zijn cantates, voor de tijdloze(re) Latijnse mistekst?

Deze keuze is waarschijnlijk ook gemotiveerd door het feit dat hij de partituren voor een *Kyrie* en *Gloria* al had liggen. Deze had hij in 1733 geschreven voor zijn sollicitatie voor de positie van hofcomponist te Dresden. Ook voor het *Sanctus* kon hij putten uit zijn al opgebouwde oeuvre: Bach herschreef zijn *Sanctus* uit 1724 voor de Hohe Messe.

Voor de resterende delen van de mis gebruikte hij ook veel van zijn eerdere werken. Dat betekent niet dat de Hohe Messe een knip-en-plakwerk of Greatest Hits-album is: waar nodig werd alles grondig herschreven. Dit hergebruiken van eigen muziek was in die tijd zeer gebruikelijk en wordt 'parodiëren' genoemd, al heeft het niets te maken met ons hedendaagse begrip van een 'parodie' als komi-

sche imitatie. Dit parodiëren deed geenszins afbreuk aan het origineel. Vaak was het origineel namelijk bestemd voor enkele gelegenheden, zoals een koninklijke huldiging, en zou het na die gelegenheid verloren gaan in de tijd. Een parodie kon de muziek minder tijd- en plaatsgebonden maken. In andere gevallen gaf een parodie de componist de mogelijkheid een geslaagde compositie opnieuw te gebruiken of een muzikaal idee opnieuw uit te werken. Bachs Weinachtsoratorium is bijvoorbeeld een parodie op een reeks koninklijke gelegenhedscantates.

Bach liet zijn werk ongetiteld na en heeft het zelf nooit uitgevoerd. De naam 'Hohe Messe' werd tijdens de Romantiek aan het werk gegeven. Carl Philipp Emanuel Bach heeft een keer een modernisering van het Credo uitgevoerd en noemde de mis de 'Grosse catholische Messe'. De veelgebruikte naam 'Mis in B-klein' is misleidend omdat de mis voor het grootste gedeelte in D-groot staat.

Pas in de negentiende eeuw incarneerden de eerste uitvoeringen. Maar dit proces verliep erg moeizaam en enkele pogingen mislukten vanwege de moeilijkheid. In 1813 begint de Berliner Singakademie met studeren, maar zij komt pas in 1828 met een uitvoering, van alleen het Credo! Pas in 1831 en 1834 werden de delen Missa en Symbolum Nicenum samen uitgevoerd. Veel later, in 1859, werd de Hohe Messe voor het eerst in zijn geheel uitgevoerd te Leipzig door Riedel Verein... in het Duits!

Tekst en uitleg

Missa: Kyrie

De mis begint met een imposante aanroep, die een passende introductie is gezien de omvang van het hele werk. Daarna volgt een maar liefst tien minuten durende fuga, een meerstemmige passage waarin een melodie steeds met kleine variaties terugkomt. Met de steeds hoger reikende noten van het afgebeelde thema geeft Bach het gebed steeds meer intensiteit.

In de tijd van Bach was het in Dresden gebruikelijk het *Christe eleison* te zingen als licht opera-achtig duet. Aangezien Bach het *Kyrie* en *Gloria* uit de mis aan de vorst van Dresden heeft opgedragen, is het niet meer dan normaal dat hij deze gewoonte heeft gevolgd. Hoewel Bach nooit een opera heeft gecomponeerd, zou deze aria goed passen in een barokopera.

In Dresden was het eveneens de gewoonte het tweede *Kyrie* te schrijven in de oude renaissancestijl. De strenge opbouw en de weinige ritmische variatie laten zien dat Bach ons wil meenemen naar het Italië van de zestiende eeuw. Aan de andere kant kan Bach zijn eigen tijd niet loslaten: de dissonanten verraden dat het deel eigenlijk uit de achttiende eeuw komt.

1. Koor

Kyrie eleison

Heer, ontferm U over ons.

2. Duet (Sopraan, alt)

Christe eleison

Christus, ontferm U over ons.

3. Koor

Kyrie eleison

Heer, ontferm U over ons.

Missa: Gloria

Na de roep om ontferming is het Gloria vanaf de eerste trompetstoot bijna één en al lofprijzing. Bach heeft het Gloria (met het Kyrie) opgedragen aan de keurvorst van Dresden, wiens hofkapel bekend stond om haar uitmuntende kwaliteiten. Het werk geeft namelijk aan veel instrumentalisten een uitgebreide solo: viool, fluit, hobo en hoorn. Ook de partijen van de drie trompetten zijn zo moeilijk dat vaak de moeite niet wordt genomen de dubbele fagotpartij in het Quoniam en de dubbele fluitpartij in het Qui tollis te noemen, ofschoon deze partijen het niveau van begeleiding ruimschoots overstijgen. Op deze manier gaf Bach alle muzikanten de mogelijkheid zich van hun beste kant te laten zien.

De vijfstemmige koorbezetting is ook erg bijzonder voor Bach. Normaal gesproken schrijft hij voor vierstemmig koor, maar in de mis maakt hij een uitzondering, weer om aan de gewoonten van het hof van Dresden te voldoen. Uiteraard schrijft hij voor elke solist een aria om zijn of haar kunsten te vertonen. De sopraan- en altaria's zouden in Dresden waarschijnlijk door vrouwen worden gezongen, in plaats van door jongenssopranen of countertenoren, zoals bij Bach in Leipzig gebruikelijk was.

4. Koor

Gloria in excelsis Deo
et in terra pax hominibus
bonae voluntatis.

Eer aan God in den hoge
en vrede op aarde voor de mensen
van goede wil.

5. Aria (Sopraan)

Laudamus te,
benedicimus te,
adoramus te,
glorificamus te.

Laudamus te,
benedicimus te,
adoramus te,
glorificamus te.

6. Koor

Gratias agimus tibi propter mag-
nam gloriam tuam.

Wij zeggen U dank voor Uw grote
heerlijkheid.

7. Duet (sopraan, tenor)

Domine Deus Rex coelestis,
Deus Pater omnipotens.
Domine Fili unigenite,
Iesu Christe altissime.
Domine Deus, Agnus Dei
Filius Patri.

Heer God, hemelse Koning,
God almachtige Vader.
Heer, eniggeboren Zoon,
Jezus Christus, allerhoogste.
Heer God, Lam Gods,
Zoon van de Vader.

8. Koor

Qui tollis peccata mundi,
miserere nobis.
Qui tollis peccata mundi,
suscipe deprecationem nostram.

Gij die wegneemt de zonden der
wereld, ontferm U over ons.
Gij die wegneemt de zonden der
wereld, aanvaard ons gebed.

9. Aria (alt)

Qui sedes ad dexteram Patris,
miserere nobis.

Gij die zit aan de rechterhand van
de Vader, ontferm U over ons.

10. Aria (bas)

Quoniam tu solus sanctus,
tu solus Dominus,
tu solus altissimus,
Iesu Christe.

Want Gij alleen zijt de Heilige,
Gij alleen de Heer,
Gij alleen de Allerhoogste,
Jezus Christus.

11. Koor

Cum Sancto Spiritu in gloria Dei
Patris.
Amen

Met de Heilige Geest in de glorie
van God de Vader.
Amen.

Symbolum Nicenum (Credo)

Waar het Gloria de kunsten van de individuele muzikant tentoonstelt, zijn in het Credo de technische vaardigheden ondergeschikt aan de symmetrische structuur. Het Credo begint én eindigt met een strikte fuga in oude stijl (Credo en Confiteor) gevolgd door een modern barokdeel (Patrem omnipotentem en Et expecto). In de beide fuga's speelt de oorspronkelijke Gregoriaanse melodie een rol. De thema's van het Credo en van het Confiteor zijn gebaseerd op de Gregoriaanse melodie die in de mis werd gezongen door de voorganger. Het centrum van het Credo is een drieluik over de menswording, kruisiging en wederopstanding van Jezus met, hoe kan het ook anders, het Crucifixus als middelpunt van het hele Credo. Bach maakt bovendien gebruik van de verscheidenheid aan emoties in het Credo: verdriet, verwondering, berouw, blijdschap en rotsvast vertrouwen.

De opening van het Credo geeft direct Bachs grootse intenties weer. Hij schrijft een maar liefst zevenstemmige fuga op de Gregoriaanse Credo-melodie. "Hoe kan hij een zevenstemmige fuga schrijven voor vijfstemmig koor?" vraag je je misschien af. De eerste en tweede violen spelen allebei volwaardig mee in de fuga. Ook in het Confiteor laat Bach zich van zijn meest ambitieuze kant zien. Hij schrijft een fuga met niet één maar twee thema's:

en

Bach heeft het zo knap gecomponeerd dat op bijna ieder moment tenminste één van de twee thema's klinkt, maar nog vaker klinken ze samen. Tegen het

eind van het deel snijden de tenoren met hun engelenzang door het stemmenweefsel heen, waarna het Confiteor overgaat in het afsluitende Et expecto. Deze overgangspassage is harmonisch gezien zeer vooruitstrevend en wordt vaak uitgelegd als de onzekerheid over een toekomstig eeuwig leven. Deze twijfel duurt bij Bach uiteraard niet lang, zodat het gehele Credo afsluit met de zekerheid van een wederopstanding uit de dood.

12. Koor

Credo in unum Deum.

Ik geloof in één God.

13. Koor

Credo in unum Deum,
Patrem omnipotentem,
factorem coeli et terrae,
visibilium omnium et
invisibilium.

Ik geloof in één God,
de almachtige Vader,
Schepper van hemel en aarde,
van al wat zichtbaar en onzichtbaar
is.

14. Duet (sopraan, alt)

Et in unum Dominum
Iesum Christum,
Filius Dei unigenitum,
et ex Patre natus ante omnia saecula.
Deum de Deo, Lumen de Lumine,
Deum verum de Deo vero,
genitum, non factum,
consubstantialem Patri,
per quem omnia facta sunt.
Qui propter nos homines
et propter nostram salutem descendit de coelis.

En in één Heer,
Jezus Christus,
eniggeboren Zoon van God,
voor alle eeuwen geboren uit de Vader.
God uit God, Licht uit Licht,
ware God uit de ware God.
Geboren, niet geschapen,
één in wezen met de Vader,
en door Wie alles geschapen is.
Hij is voor ons mensen,
en omwille van ons heil uit de hemel neergedaald.

15. Koor

Et incarnatus est de Spiritu Sancto
ex Maria Virgine,
et homo factus est.

En Hij is vlees geworden door de
Heilige Geest uit de Maagd Maria,
en Hij is mens geworden.

16. Koor

Crucifixus etiam pro nobis
sub Pontio Pilato,
passus et sepultus est.

17. Koor

Et resurrexit tertia die,
secundum scripturas,
et ascendit in coelum,
sedet ad dexteram Patris.
Et iterum venturus est cum gloria,
iudicare vivos et mortuos,
cuius regni non erit finis.

18. Aria (bas)

Et in Spiritum Sanctum,
Dominum et vivificantem,
qui ex Patre Filioque procedit.
Qui cum Patre et Filio
simul adoratur et conglorificatur:
qui locutus est per prophetas.
Et unam sanctam catholicam et
apostolicam Ecclesiam.

19. Koor

Confiteor unum baptisma in remis-
sionem peccatorum.

20. Koor

Et expecto resurrectionem mortuo-
rum,
et vitam venturi saeculi.
Amen.

Hij werd voor ons gekruisigd
onder Pontius Pilatus,
Hij heeft geleden en is begraven.

En op de derde dag is Hij verrezen,
volgens de Schriften.
En Hij is opgeklommen ten hemel,
waar Hij aan de rechterhand van de
Vader zit. Hij zal wederkomen in
heerlijkheid om over levenden en
doden te oordelen.
En aan Zijn rijk komt geen einde.

En in de Heilige Geest,
die Heer is en het leven geeft:
die van de Vader en de Zoon uit-
gaat; die met de Vader en de Zoon
tegelijk aanbeden en geroemd
wordt; die gesproken heeft door de
profeten.
En in één heilige, katholieke en
apostolische kerk.

Ik belijd één doopsel tot vergeving
van de zonden.

Ik verwacht de opstanding van de
doden en het leven van het komend
rijk.
Amen.

Sanctus

Net als het Gloria is het Sanctus één en al lofprijzing, ditmaal met een glansrol voor de bassen uit het koor. Zie het onderstaande notenvoorbeeld voor de vocale acrobatiek die zij uitvoeren.

San - ctus Do - mi-nus De - us Sa - ba-oth

San - ctus Do - mi-nus De - us Sa - ba-oth

Het relatief korte deel is opgebouwd als een prelude met een bijna swingende afsluitende fuga op de tekst “Pleni sunt coeli et terra gloria eius”. Hier is een fraai voorbeeld van woordschildering te zien: onder het woord ‘gloria’ plaatst Bach een lange waaier van noten, om zo de glorie van God uit te beelden (zie ook het Gratias en het Cum Sancto Spiritu). Zulke letterlijke uitbeelding van de tekst is in de muziek van Bach zeer gebruikelijk.

Ple - ni sunt coe - li et ter - ra glo - ri - a -
____e - ius, glo -
- - ri - a ____ e - ius

21. Koor

Sanctus, Sanctus, Sanctus
Dominus Deus Sabaoth;
Pleni sunt coeli et terra
gloria eius.

Heilig, heilig, heilig de Heer, de
God der hemelse machten;
hemel en aarde zijn vol van Zijn
heerlijkheid.

Osanna, Benedictus, Agnus Dei, Dona Nobis Pacem

In de katholieke mis wordt doorgaans één muziekstuk geschreven voor de tekst van het Sanctus, Osanna en Benedictus. In de lutherse liturgie die gevolgd wordt door Bach is dit minder gebruikelijk. Daarom hoor je niet één erg feestelijk deel, maar aangezien Bach voor het Sanctus en het Osanna aparte muziek gecomponeerd heeft, klinken er twee lofzangen. Het Osanna wordt herhaald na het Benedictus. Het feestelijke Osanna contrasteert sterk met zowel het Benedictus als het Agnus Dei. Het Benedictus heeft met tenor, fluit en continuo de kleinste bezetting van de hele Hohe Messe. Het Agnus Dei is een verstilde aanroep aan de Heer om bescherming, waarna het hele koor en orkest afsluit met een smeekbede om vrede: *dona nobis pacem*.

22. Koor

Osanna in excelsis.

Hosanna in den hoge.

23. Aria (tenor)

Benedictus, qui venit in nomine Domini.

Gezegend is Hij die komt in de naam van de Heer.

24. Koor

Osanna in excelsis.

Hosanna in den hoge.

25. Aria (alt)

Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis.

Lam Gods, dat wegneemt de zonden der wereld, ontferm U over ons.

26. Koor

Dona nobis pacem.

Geef ons de vrede.

Over de tekst

De tekst van de Hohe Messe is afkomstig uit de rooms-katholieke liturgie. Bach was weliswaar niet katholiek, maar luthers, maar in Bachs tijd werd deze tekst ook in lutherse kerken gebruikt. Het is de tekst van het *ordinarium*, de gezangen in de katholieke mis waarvan de tekst iedere keer dezelfde is: het Kyrie, het Gloria, het Credo, het Sanctus en het Agnus Dei. Deze staan in tegenstelling tot de wisselende gezangen, die samen het zogenaamde *proprium* vormen: deze gezangen worden wel op vaste punten tijdens de mis gezongen, maar hebben telkens een andere tekst en melodie. Bekende *proprium*gezangen zijn bijvoorbeeld het *Requiem aeternam* en het *Dies irae*, beide afkomstig uit de requiemmis, gehouden bij een begrafenis.

Omdat één muzikale zetting van het *ordinarium* in principe het hele kerkelijk jaar door gebruikt kan worden, hebben veel componisten de *ordinarium*teksten op muziek gezet. Deze zettingen worden simpelweg ‘missen’ genoemd. De mis als afgerond artistiek geheel ontstond in de late middeleeuwen. In de renaissance werd de mis een van de belangrijkste uitdrukkingsmiddelen voor componisten van kerkelijke muziek; ook later bleef het een belangrijke vorm. Zo schreef Beethoven de beroemde *Missa solennis* en Mozart zo’n 15 missen, waaronder de bekende *Krönungsmesse* en de *Mis in c*, die beide meerdere malen door het USKO zijn uitgevoerd.

Overigens vormen de teksten van het *ordinarium* thematisch gezien geen duidelijke eenheid. In een kerkdienst komt het ‘thema’ van de kerkdienst vaak naar voren in de wisselende *proprium*gezangen, maar de *ordinarium*gezangen hebben noodzakelijkerwijs een vrij algemene thematiek, omdat zij in veel kerkdiensten bruikbaar moeten zijn. Het is dus de taak van de componist om een mis tot een artistiek geheel te smeden.

Het Kyrie eleison (‘Heer, ontferm U’), gezongen in het begin van de mis, is een aanroep aan de Heilige Drie-eenheid, om ontferming over de mensheid en de aanwezigheid. In de meeste christelijke stromingen wordt ervan uitgegaan dat God bestaat uit drie aparte ‘personen’, die echter samen één zijn: God de Vader, Christus de Zoon en de Heilige Geest. Deze drievuldigheid wordt gereflecteerd

in de structuur van het Kyrie met zijn drie delen. Niet zelden wordt het Kyrie getoonzet als een krachtige smeekbede (zoals ook in de beginmaten van de Hohe Messe), maar de korte tekst laat veel aan de fantasie van de componist over. Het Kyrie is het enige deel van het ordinarium dat niet een Latijnse, maar een Griekse tekst heeft. Het Kyrie werd al gebeden in de begindagen van de katholieke kerk; in die tijd was de voertaal binnen de kerk het Grieks. Pas rond de derde eeuw na Christus schakelde de kerk over op het Latijn.

Het Gloria ('eer') komt tijdens de mis direct na het Kyrie. Het is een lofzang op God, waarin Zijn grootsheid wordt bezongen. De eerste regel komt uit de Bijbel (Lucas 2:14): deze zin werd uitgesproken door de engelen die de geboorte van het Christuskind verkondigden aan de herders. De rest van de tekst is later toegevoegd.

Het Credo ('ik geloof') is de geloofsbelijdenis, waarin de christen zijn geloof in God uitspreekt. Dit deel kan worden gezien als een samenvatting van de belangrijkste aspecten van het christelijk geloof en als een uiting van vertrouwen op God. Achtereenvolgens komen de drie personen van de Heilige Drie-eenheid aan bod: God de Vader (Credo, Patrem omnipotentem), Christus de Zoon (Et in unum Dominum t/m Et resurrexit) en de Heilige Geest (Et in Spiritum Sanctum). Daarna (Confiteor) passeren nog enige specifieke geloofsartikelen de revue: het doopsel, de opstanding van de doden en het eeuwig leven. In veel miszettingen is het onderdeel over Christus kunstig gecomponeerd. Vaak valt de muziek rond het Crucifixus even stil, om dan bij het Et resurrexit met abrupt vuurwerk verder te gaan, om uit te beelden hoe Jezus voor onze zonden is gekruisigd en gestorven, maar daarna op de derde dag is opgestaan uit de dood. Zo ook in de Hohe Messe.

In de Hohe Messe is het eigenlijke Sanctus in een ander deel van het manuscript overgeleverd dan het Osanna en het Benedictus en heeft het dus ook een ander nummer gekregen. In de katholieke kerk vormen al deze delen samen één geheel: Sanctus, Osanna, Benedictus en dan weer Osanna. In de lutherse kerk werd het Sanctus ook los gezongen, vooral bij speciale gelegenheden. Een mogelijke verklaring voor dit verschil is dat het eigenlijke Sanctus (Jesaja 6:3) uit een ander bijbelboek genomen is dan Osanna en Benedictus (Mattheüs 21:9).

Het Sanctus(-Osanna-Benedictus-Osanna) wordt in de katholieke mis gezongen tijdens het eucharistisch gebed. Dit wordt gebeden om God te danken en te prijzen voorafgaand aan de communie, de maaltijd waarin brood en wijn als lichaam en bloed van Christus worden uitgereikt aan de gelovigen. Het Sanctus ('heilig') is een uiting van de grootheid en heiligheid van God: een soort compacter Gloria dus. De tekst van het Osanna en Benedictus slaat op de intocht van Jezus in Jeruzalem: het zijn deze zinnen waarmee de toeschouwers Christus lof toejuichten, terwijl Hij de stad binnenreed, zittend op een ezel.

Opmerkelijk is dat Bach in het Sanctus een kleine wijziging in de tekst heeft aangebracht. Waar in de rooms-katholieke standaardtekst "pleni sunt coeli et terra gloria tua" (vol zijn hemel en aarde van Uw heerlijkheid) wordt gezongen, staat er in de Hohe Messe "pleni sunt coeli et terra gloria eius" (Zijn heerlijkheid). Deze variant was gebruikelijk onder de bijbelvaste lutheranen, omdat de oorspronkelijke bijbeltekst, Jesaja 6:3, ook de derde persoon enkelvoud hanteert.

Het Agnus Dei ('Lam Gods') is, evenals het Kyrie, een roep om ontferming. Hier wordt Christus aangeropen als het Lam van God: als een onschuldig offerlam is Christus gestorven voor de zonden van de mensheid. Deze metafoor (Christus als onschuldig Lam) wordt ook veel in de schilderkunst toegepast. Bekijk het schilderij *De aanbidding van het Lam Gods* van de middeleeuwse schilders Jan en Hubert van Eyck (15e eeuw) maar eens: grote groepen gelovigen, heiligen en wijzen vallen in aanbidding neer voor Christus, centraal afgebeeld als Lam op een offertafel. Wellicht door deze onschuld van het Lam Gods is de muziek van het Agnus Dei in veel miszettingen verstillender en meditatiever dan die van het Kyrie.

*Detail uit het middenpaneel
van het Lam Gods van Jan en
Hubert van Eyck*